

ПАДІННЯ КОВЕЛЬСЬКОГО УКРІПЛЕНОГО РАЙОНУ: ЗАПЛАНОВАНА КАТАСТРОФА?

М.В.Коваль

АНОТАЦІЯ

Дана характеристика довготривалих вогневих споруд Ковельського укріпленого району. Реконструйовано хід бойових дій в смузі Ковельського укріпленого району в червні 1941 року.

Ключові слова: Ковельський укріплений район, дивізія, Західний Буг, полк, прикордонний загін, гарнізон, кулемет «максим».

Ковельський укріплений район (польовий) знаходився на Волинському напрямі Західного оперативно-стратегічного напрямку і повинен був у взаємодії з Володимир-Волинським УРом на півдні і Брест-Литовським УРом на півночі прикривати правий фланг угруповання радянських військ та не допустити прориву піхоти і танків противника у напрямку: Варшава – Хелм – Ковель – Київ та забезпечити оперативне розгортання з'єднань 15-го стрілецького корпусу 5-ї армії Київського особливого військового округу. Він займав по фронту смугу оборони до 85 км і у глибину – 1-3 км.[1].

У 1940 році на теренах України за рішенням Головної Військової ради СРСР створювалась єдина система укріплених районів так званої «лінії Молотова» яка мала за мету прикрити її терени у смузі від Полісся до північних відрогів Карпатського хребта. У той же час з виходом військ Українського фронту Червоної Армії восени 1939 року на новий кордон у Західній Україні на його південному (румунському) фланзі між Карпатськими горами і селом Жванець на Дністрі утворилась значна ділянка місцевості не прикрита укріпленими районами. Ця не прикрита ділянка нового радянсько-румунського кордону, на випадок війни, ставила під загрозу глибокого флангового удару військами противника угруповання Київського особливого військового округу розташоване на теренах Західної України у Прикарпатті. З метою

недопущення проведення військами противника такого удару Головна Військова Рада СРСР, за поданням Народного Комісаріату оборони СРСР, прийняла рішення щодо зведення на ділянці від населеного пункту Кути на Черемоші до міста Заліщики на Дністрі Коломийського укріпленого району. Головна Військова Рада СРСР прийняла рішення щодо виділення коштів для будівництва дванадцяти опорних пунктів Коломийського укріпленого району за рахунок асигнувань виділених у 1940 році на зведення головної смуги оборони Ковельського укріпленого району. За браком коштів Військова Рада Київського особливого військового округу прийняла рішення про обладнання в 1940 році лише передпілля Ковельського укріпленого району. Так як основою передпілля були фортифікаційні споруди польового типу то Ковельський укріплений район позначався в документах Генерального штабу РСЧА як «Польовий» [2].

Таким чином Ковельський УР (польовий) будувався з весни 1940 року на ділянці: Влодава, Городло (7 км на північний схід від Устилуг). У смугі забезпечення укріпленого району, безпосередньо на правому березі річки Західний Буг були побудовані прості негазощільні, одноповерхові, одноамбразурні довготривалі вогневі споруди на одну 45-мм польову протитанкову гармату або на станковий кулемет «максим» на станку Соколова. [3].

На другому етапі, при умові виділення асигнувань, планувалось обладнати головну смугу оборони Ковельського УР з переднім краєм по рубежу: Дубечно, Кримно, Нудила, Згорани, Любомль, Пузув, на відстані до 20-40 кілометрів від державного кордону. Головна смуга оборони Ковельського УР повинна була бути ідентичною головним смугам оборони Брест-Литовського, Володимир-Волинського, Струмилівського, Рава-Руського і Перемишльського укріплених районів, а також мати типові для «лінії Молотова» довготривалі артилерійські, артилерійсько-кулеметні та кулеметні вогневі споруди. Однак до початку Великої Вітчизняної війни до обладнання головної смуги оборони Ковельського УР так і не приступили. Було проведено лише рекогносцировку та визначенні райони розташування вузлів оборони, опорних пунктів, місця для посадки довготривалих вогневих споруд [4].

Будівельні роботи зі спорудження смуги забезпечення укріпленого району проводилися саперними частинами та стрілецькими батальйонами 45-ї і 62-ї стрілецьких дивізій 15-го стрілецького корпусу 5-ї армії, а також військовими будівельниками та військовополоненими поляками [5].

Смуга забезпечення укріпленого району складалася із чотирнадцяти батальйонних районів оборони і одного окремого ротного опорного пункту. У кожному батальйонному районі було побудовано по 130-135 оборонних споруд польового типу, які призначались для зайняття підсиленими стрілецькими батальйонами частин прикриття державного кордону. Крім цього у смугі забезпечення були обладнані чотири вузли довготривалої оборони в опорних пунктах яких було споруджено по 3-4 артилерійські і кулеметні довготривалі вогневі споруди. На один окремих кулеметний батальйон гарнізону укріпленого району припадало два вузли оборони. Опорні пункти вузлів оборони і довготривалі вогневі споруди у них були побудовані на доступних для танків і піхоти противника напрямках. Вузли оборони займали значні райони по фронту тому не мали між собою вогневої взаємодії. В той же час вони вдало використовували природні властивості річки Західний Буг та лісисто-болотисту місцевість Полісся [6].

Пулеметський вузол оборони №1, прикривав правий фланг Ковельського УР (польового) зі сторони Прип'ятських боліт і вдало використовував суходіл між озерами Пулеметське, Острівське, Луки, Перемут, Пісочне і Мошне. Під час німецької окупації противник, використовуючи вцілілі радянські ДВС, додатково побудував на цій ділянці шість фортифікаційні споруди типу «Тобрук» («Рінгстанд») для важких

кулеметів з метою створити оборонний рубіж і не допустити флангового прориву радянських військ з Білорусії на Україну. Вузол оборони складається з трьох опорних пунктів:

Опорний пункт №1 Затишшя, прикривав правий (північний) фланг укріпленого району, опираючись на сильно заболочені урочища Пісочного Лісу та Звунич. Опорний пункт розташовувався в районі населеного пункту Затишшя між озерами Луки, Перемут і Пісочне і прикривав єдину у цьому районі шосейну дорогу Піща-Шацьк [7].

Опорний пункт №2 Остров'є, прикривав суходіл між озерами Луки, Острівське і Чорне та дорогу Піща – Остров'є– Пульмо. Опорний пункт розташовувався на панівних висотах навкруги населеного пункту Остров'є [8].

Опорний пункт №3 Кошари, прикривав напрям Влодава – Залісся між озером Пулемецьке та річкою Західний Буг. Опорний пункт правим флангом опирався на озеро, а лівим на річку і був розташований в районі населених пунктів Ритець і Кошари [9].

Всього в Пулемецькому вузлі оборони на 22 червня 1941 року налічувалося 6 ДВС, з яких: АДВТ – 1, КПК – 5 [10].

Столинсько-Смолярський вузол оборони №2, використовуючи лісисто-болотисту місцевість і річку Західний Буг на широкому фронті прикривав шацький напрямок і складався з двох опорних пунктів:

Опорний пункт №1 Грабове, використовуючи панівні висоти місцевості, гору Костюшки та річку Західний Буг прикривав район населених пунктів Грабове і Адамчуки, а також дороги Грабове – Піща і Адамчуки – Шацьк [11].

Опорний пункт №2 Забужжя, прикривав населений пункт Забужжя та напрямки: Забужжя – Столинські Смоляри – Шацьк [12].

Всього у Столинсько-Смолярському вузлі оборони налічувалося 8 ДВС [13].

Любомльський вузол оборони №3, прикривав напрямок Хелм – Любомль Ковельта складався з шести опорних пунктів: Рівне, Вовчий Перевіз, Бережці, Південні Бережці, Римачі і Бабацін. Всього у Любомльському вузлі оборони налічувалося 8 ДВС [14].

Приріченський вузол оборони №4, використовуючи річку Західний Буг та дуже сильно заболочену і лісисту місцевість, прикривав турійський напрямок і складався з трьох опорних пунктів: Замлиння, Висоцьк і Кладнів [15].

Всього у Ковельському укріпленому районі (польовому) на 22 червня 1941 року налічувалося близько 40 довготривалих вогневих споруд простої конструкції. На їх озброєнні було: 76-мм гармати – 3 шт., 45-мм протитанкові гармати – 5 шт., станкові кулемети «Максим» – 168 шт. (більше ніж у 45-й стрілецькій дивізії), ручних кулеметів Дегтярьова – 59 шт. [16].

До гарнізону укріпленого району входили управління коменданта з підрозділами забезпечення, а також 47-й та 201-й окремі кулеметні батальйони. Частини гарнізону укріпленого району по мирному штату нараховували 856 чол. Навесні 1941 року до частин гарнізону Ковельського УР був призваний з запасу на збори приписний склад і чисельність гарнізону укріпленого району була доведена до штатів воєнного часу. У вузлах оборони укріпленого району окрім довготривалих вогневих споруд повним ходом почали будувати дерев'яно-земляні вогневі споруди (ДЗВС) для польових гармат і станкових кулеметів з метою прикриття мертвих просторів і зміцнення оборони. Було створено запас набоїв до стрілецької зброї. А ось про необхідний запас снарядів до протитанкових гармат не подбали. На початок війни гармати Ковельського УР залишились на «голодному пайку» і це, безсумнівно, зіграло свою негативну роль в ході бойових дій, призвівши до вимушеного і передчасного відходу гарнізону укріпленого району зі своїх вузлів оборони [17].

Для польового заповнення Ковельського УР призначалися: 45-а та 62-а стрілецькі дивізії, 15-го стрілецького корпусу яким командував Герой Радянського Союзу полковник І.І. Федюнинський. Укріплений район займав смугу оборони в межах ділянки відповідальності 98-го Любомльського прикордонного загону (начальник загону – підполковник Г.Г. Сурженко)[18].

До складу 45-ї Волинської ордена Леніна Червонопрапорної імені М.А. Щорса стрілецької дивізії входили: 10-й, 61-й, 253-й стрілецькі полки, 178-й легкий і 217-й гаубичний артилерійські полки та інші частини, які дислокувались в районах Шацьк, Любомль, Ковель, на відстані 20-65 км від кордону. Артилерійський і гаубичний полки дивізії знаходилися на Повурському полігоні, де проводили навчальні стрільби. Штаб дивізії розташовувався в Ковелі. Дивізія налічувала у своєму складі 8373 чол. та мала на озброєнні: станкових кулеметів – 156 шт., ручних кулеметів – 360 шт., 45-мм протитанкових гармат – 12 шт. та мінометів 141 шт. Дивізія мала прикрити 54-х кілометрову ділянку кордону від Влодави до Бережце. Очолював дивізію генерал-майор Г.Г. Шерстюк[19].

До складу 62-ї стрілецької дивізії входили: 306-й Червонопрапорний та 104-й, 123-й стрілецькі полки, 89-й легкий і 150-й гаубичний артилерійські полки та інші частини. Дивізія налічувала 9546 чол. та мала на озброєнні: станкових кулеметів – 182 шт., ручних кулеметів – 442 шт., 45-мм протитанкових гармат – 54 шт., 76-мм гармат – 38 шт., 122-мм гаубиць – 32 шт., 152-мм гаубиць – 12 шт. та мінометів – 150 шт. Командував дивізією полковник М.П. Тимошенко[20].

Дивізія прикривала тридцяти кілометрову ділянку державного кордону від містечка Бережце до колгоспу Бережницьке. Частини дивізії за наказом штабу Київського військового округу в ніч на 17 червня 1941 року виступили з табору Ківерці у напрямку до державного кордону. На ранок 18 червня вони вийшли до смуги своєї оборони: 306-й стрілецький полк – в район Радзехув, Бережце, Замлиння; 104-й стрілецький полк – у район Підгородло, Хоростково. 123-й стрілецький полк та артилерійські полки дивізії розташувалися на південь від населеного пункту Мосир. Райони оборони на кордоні частини дивізії не займали, вони зосередилися в лісах і населених пунктах, розташованих за 1-12 км від кордону [21].

На 22 червня 1941 року Ковельський УР знаходився у смузі наступу 17-го армійського корпусу Вермахту, який входив до складу 6-ї польової армії генерал-фельдмаршала Вальтера фон Рейхенау. До складу корпусу входили: 56-а та 62-а піхотні дивізії. Командував корпусом генерал піхоти Вернер Кінітц [22].

Удосвіта 22 червня 1941 року під прикриттям артилерійського та мінометного вогню, використовуючи удари авіації, 17-й армійський корпус противника силами 56-ї та 62-ї піхотних дивізій розпочав наступ на ковельському напрямі, намагаючись прорвати смугу оборони Ковельського УР та стрілецьких батальйонів 45-ї та 62-ї стрілецьких дивізій, які в цей час знаходилися на кордоні та проводили інженерне обладнання районів оборони стрілецьких полків до складу яких організаційно входили. Напрямок головного удару німецьких підрозділів і частин проходив вздовж залізниці та шосе Хелм-Ягодин-Ковель у напрямках Піща-Любомль-Замлиння. Використовуючи захоплені мости в районі Влодави і Вовчого Перевозу та наведені мостові переправи, передові загоны противника почали наступ, намагаючись розвідати слабкі місця в обороні Ковельського УР та передових частин дивізій 15-го стрілецького корпусу. Але не все йшло гладко у противника, про що засвідчили записи в журналі бойових дій 56-ї піхотної дивізії «...Особливо складна обстановка часом складалась на ділянці правофлангового 192-го піхотного полку. Спочатку його наступ на березі Бугу біля Вільча Пшевоз (Вовчого Перевозу) своєю відчайдушною героїчною обороною до останнього солдату затримав гарнізон російського доту (очевидно мова йде про гарнізон кулеметного доту №9). Під час подальшого наступу полку довелось

долати відчайдушну оборону противника поблизу залізниці і шосе Хелм-Любомль-Ковель. Сусідня праворуч 62-а піхотна дивізія мала великі проблеми на своєму лівому фланзі...»[23].

Запеклі бої розгорілись у смузі прикриття 5-ї армії Південно-Західного фронту. Командування 98-го Любомльського прикордонного загону доповіло про те, що польові частини 15-го стрілецького корпусу з 9 до 11 годин 30 хвилин ранку вийшли на державний кордон СРСР на своїх ділянках і вступили в бій з ворогом. Положення наших військ відразу ускладнилось тим, що 255-а піхотна дивізія встигла до виходу на рубіж оборони 45-ї стрілецької дивізії захопити смугу забезпечення Ковельського УР в районі Орхів, Кошари, західний берег озера Пулемецьке. Розвідувальні загопи німців почали просуватися до району Піща, Шацьк, Пульмо. Ці обставини створили у командування корпусу і дивізії уяву, що ворог діє великими силами з Влодави та намагається охопити правий фланг 45-ї стрілецької дивізії. На зустріч противнику був негайно направлений загін прикриття (біля 100 чоловік), підсилений бронетанковою ротою окремого розвідувального батальйону, на чолі з начальником полкової школи дивізії майором М.С. Бувайліком, який і вступив у бій з розвідувальними загонами противника [24].

10-й стрілецький полк 45-ї стрілецької дивізії о 11.00-12.00 годині вийшов на державний кордон і зайняв смугу забезпечення Ковельського УР, на рубежі Кошари, Грабове, Адамчуки[25].

Біля 8.00 ранку 61-й стрілецький полк, який висувався до своєї смуги оборони, при підході до рубежу Кути, Коцюби, раптово потрапив під вогонь передових підрозділів 56-ї піхотної дивізії вермахту. Розгорнувшись в бойовий порядок, підрозділи полку атакували противника і до 12.00-13.00 годин заволодили рубезем – висота на східній околиці Ягодина, на якому вступили в бій з головними силами німецької дивізії. Атаку полку підтримав вогнем своїх батарей 1-й окремих Червонопрапорний дивізіон бронепоездів на чолі з майором Г.А. Макєєвим[26].

62-а стрілецька дивізія, завдяки зосередженню своїх частин поблизу кордону, вже до п'ятої години ранку 22 червня 1941 року вступила у бій з противником, який намагався прорвати її оборону. Командир дивізії вирішив зосередити основні зусилля на прикритті Володимир-Волинського напрямку, для чого висунув 123-й стрілецький полк, підсилений одним артилерійським дивізіоном на рубіж Кладнів, колгосп Бережницьке. Проте противник завдав основного удару в ковельському напрямі, де тримав оборону 306-й стрілецький полк (без одного батальйону, який ніс вартову службу в Луцьку). Запеклі бої спалахнули в районі Бережце, де займав оборону батальйон старшого лейтенанта І.М. Прудникова. Воїни батальйону вдало відбили першу атаку і контратакою відкинули ворога, деблокувавши 9-у прикордонну заставу, заволодили рубезем Бережце, Терехи. В скрутне положення потрапив батальйон 306-го стрілецького полку на чолі зі старшим лейтенантом Котенко, який висувався до державного кордону. При підході до села Замлиння батальйон був атакований підрозділами 62-ї піхотної дивізії вермахту. Перейшовши до оборони, батальйон разом з бійцями 201-го окремого кулеметного батальйону, які відішли до району Терейок, змушений був стримувати переважаючі сили противника [27].

Зранку 23 червня 1941 року частини 45-ї стрілецької дивізії, виконуючи наказ командира 15-го стрілецького корпусу, перейшли в наступ. 10-й стрілецький полк завдав удару в напрямку Піща, 253-й полк – у напрямі Остров'є, але ці удари успіху не мали. Частини 45-ї стрілецької дивізії наштовхнулися на мінометно-кулеметний вогонь противника і змушені були залягти. Деяких успіхів досягли підрозділи 61-го стрілецького полку, які відкинули противника на 1-1,5 км на захід від Ягодина. 41-й мотострілецький полк 41-ї танкової дивізії 22-го механізованого корпусу вибив противника з Римачів, але далі просунутися через сильний вогонь ворога не зміг. Не

допомогли просуванню наших частин і активні дії дивізіону бронепоездів, який маневрував залізницею Любомль-Ковель [28].

Не принесли успіху і розрізнені контратаки окремих підрозділів 62-ї стрілецької дивізії, командир якої так і не прийняв рішення про введення в бій 123-й стрілецького полку, залишивши його на ділянці Кладнів, Паридуби [29].

Тільки полкова школа 306-го стрілецького полку зуміла вийти до Західного Бугу на ділянці Висоцьк, Бистраки, деблокувавши оточені ворогом гарнізони довготривалих вогневих споруд, та 10-у прикордонну заставу у селі Терехи, які мужньо і героїські захищали свої рубежі оборони, (у подальшому при відступі гарнізони Висоцького і Кладнівського опорних пунктів Приріченського вузла оборони, виконавши наказ, за допомогою вибухівки знищили свої маленькі героїчні фортеці) [30].

Але і противник продовжував посилювати натиск на ковельському напрямі, де частини 56-ї та 62-ї піхотних дивізій продовжували просуватись на Любомль вздовж залізниці, відбиваючи слабкі та не узгоджені удари частин 15-го стрілецького корпусу. До 19 години противник захопив Коцюби, Вишнів, обходячи Любомль з півдня. Полковник Федюнинський терміново перекинув на цей напрям свій резерв – 104-й стрілецький полк, а також 98-й прикордонний загін. Введення резерву призупинило подальше просування противника, але повністю ліквідувати розрив в обороні корпусу так і не змогло. На кінець дня частини противника на ковельському напрямі прорвалися на глибину до п'ятнадцяти кілометрів, розширивши розрив між 45-ю та 62-ю стрілецькими дивізіями до шести кілометрів [31].

На вечір командир корпусу прийняв рішення на продовження нанесення контрударів по противнику, що прорвався силами 45-ї та 62-ї стрілецьких дивізій, але рішення на перегруповання своїх сил прийнято так і не було [32].

На ранок 24 червня 1941 року противник прорвав оборону частин 45-ї стрілецької дивізії і оволодів містом Любомль. О 14 годині 30 хвилин узгодженою атакою 61-го, 104-го стрілецьких полків та загону прикордонників, при підтримці роти танків 41-ї танкової дивізії та вогнем бронепоезду противника був вибитий з Любомля [33].

62-а стрілецька дивізія утримувала оборону по рубежу Замлиння, Висоцьк та по річці Західний Буг до містечка Паридуби, весь день ведучи запеклі бої на своєму правому фланзі (у районі Вишнева) з частинами противника, що намагався прорватись у напрямі Ковеля [34].

На кінець дня противник змусив дивізію 15-го стрілецького корпусу відійти на флангах на 20-30 км від кордону: 45-та стрілецька дивізія вела бої на ділянці Залісся, Ольшанка, Смоленські Столяри, Перекурка, Кути, Коцюби, Вишнів; 62-а стрілецька дивізія – на ділянці Вишнів, Штунь, Замлиння, Бистраки, Передуби, Микитичі [35].

Не маючи стійкого зв'язку з командуванням 5-ї армії та отримавши оманливе донесення авіаційної розвідки про висування великих сил противника з району Бресту на Ковель, командир 15-го стрілецького корпусу полковник Федюнинський прийняв рішення (остерігаючись удару по правому флангу своїх військ) у ніч на 25 червня відвести 45-у стрілецьку дивізію на рубіж Стара Гута, Городло, Скиби, а 62-у стрілецьку дивізію на рубіж Машув, Радзехув, Чмикое, тим самим завершивши оборонні бої у смузі Ковельського УР [36].

Що ж стало причиною неефективних оборонних боїв в смузі Ковельського укріпленого району?

По-перше, несвоєчасне зайняття визначених планами прикриття смуг оборони частинами 45-ї та 62-ї стрілецьких дивізій, що привело відповідно до втрати ініціативи. Гарнізон Ковельського УР, чергові стрілецькі батальйони та прикордонники прийнявши на себе удар передових загонів противника, допустили захоплення мостів та переправ через Західний Буг, що як наслідок призвело до форсування його

головними силами противника. Захоплення плацдармів та швидке розгортання сил противника примусило гарнізон залишити свої ДВС та визначені райони оборони [37].

По-друге, втрата командування 5-ї армії та 15-го стрілецького корпусу керівництва підпорядкованими з'єднаннями і частинами у тому числі і гарнізоном Ковельського УР привело до того, що не орієнтуючись у обстановці, як це було у випадку з особовим складом 201-го окремого кулеметного батальйону, підрозділи покинули свої оборонні споруди та без наказу відійшли у глибину радянської території. Лише невелика кількість гарнізонів довготривалих вогневих споруд вступила у бій з противником. Майже всі ці ДВС були знищені або противником в ході бою або своїми гарнізонами під час відступу [38].

По-третє, невірно визначений напрям головного удару противника та не рішучість радянського командування на цій ділянці фронту, щодо перегруповування військ, ігнорування зосередження основних зусиль в обороні та відмова від проведення підготовлених контрударів навіть при наявності для цього достатньої кількості сил та засобів, що в свою чергу призвело до великих втрат в живій силі та техніці, а також залишення нашими військами рубежів укріпленого району [39].

По-четверте, недбалість при проведенні розвідки та відсутність правдивої і перевіреної інформації, щодо намірів та дій ворога, примусили командування 5-ї армії та 15-го стрілецького корпусу прийняти необгрунтоване рішення на відступ від державного кордону та залишення смуги оборони Ковельського УР [40].

І на останок, хотілося б підсумувати, що за умов вмілого керівництва гарнізоном укріпленого району та його належногосебічного забезпечення, командуванню 5-ї армії КОВО було б цілком до снаги вчасно забезпечити розгортання військ для проведення відповідних заходів з оборони.

РЕЗЮМЕ

Дана характеристика долговременных огневых сооружений Ковельского укрепленного района. Реконструирован ход боевых действий в полосе Ковельского укрепленного районе в июне 1941 года.

Ключевые слова: Ковельский укрепрайон, дивизия, Западный Буг, полк, пограничный отряд, гарнизон, пулемет «Максим».

SUMMARY

The characteristics of pillboxes of the fortified area in Kovel were given here. The course of military operations in the band of Kovel fortified area in June 1941 was remodeled.

Keywords: Kovel fortified area, division, the Western Bug, regiment, border unit, garrison, machine gun 'Maxim'.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Коваль М.В. Довготривала фортифікація на теренах України напередодні та під час Другої світової війни. Міфи і реалії. -Ч.1. - С.27.
2. Там само.
3. Там само.
4. Там само.
5. Владимирський А.В. На киевском направлении. -М.: Изд-во «Воениздат», 1989.- С.54.
6. Иринархов Р.С. Киевский особый. –М.: Изд-во «АСТ», 2006.- С.132.
7. Службовий документ по російським береговим укріпленням.-С.3.
8. Там само.

9. Там само.
10. Там само.
11. Там само.
12. Там само.
13. Там само.
14. Там само.
15. Там само.
16. Там само.
17. Владимирський А.В. На киевском направлении. –М.: Изд-во «Воениздат», 1989.- С.91.
18. Иринархов Р.С. Киевский особый. –М.: Изд-во «АСТ», 2006.- С.34.
19. Бещанов В. Танковый погром 1941 года. -Минск: Изд-во «Харвест», 2004.- С.25.
20. Там само.
21. Исаев А.В. От Дубно до Ростова..-М.:Изд-во «Транзит книга», 2005. С.58.
22. Герман Гейер, Еберхард фон Маккензен. От Буга до Кавказа.-М.: Изд-во «Транзит-книга», 2004.-С.75.
23. Там само.
24. Бещанов В. Танковый погром 1941 года.-Минск: Изд-во «Харвест», 2004.- С.39.
25. Матеріали по довготривалим вогневим спорудам існуючих укріплених районів. - РГВА. Фонд 36967 опис 1, справа 54, арк.23
26. Там само.
27. Там само.
28. Бещанов В. Танковый погром 1941 года.-Минск: Изд-во «Харвест», 2004.-С.171.
29. Там само.
30. Коваль М.В. Довготривала фортифікація на теренах України напередодні та під час Другої світової війни. Міфи і реалії. Ч.1.- С.59.
31. Герман Гейер, Еберхард фон Маккензен. От Буга до Кавказа.-М.: Изд-во «Транзит-Книга», 2004.-С.191.
32. Иринархов Р.С. Киевский особый. –М.: Изд-во «АСТ», 2006.-С.231.
33. Исаев А.В. От Дубно до Ростова..-М.:Изд-во Транзит книга, 2005.-С. 55.
34. Бещанов В. Танковый погром 1941 года.-Минск: Изд-во «Харвест», 2004.-С.90.
35. Владимирський А.В. На киевском направлении. -М.: Изд-во «Воениздат», 1989.- с.76
36. Матеріали по довготривалим вогневим спорудам існуючих укріплених районів. - РГВА. Фонд 36967 опис 1, справа 54, арк.12.
37. Коваль М.В. Довготривала фортифікація на теренах України напередодні та під час Другої світової війни. Міфи і реалії. Ч.1. С.141.
38. Там само.
39. Там само.
40. Там само.

Надійшла до редакції 20.10.2013 р.